

DIALOGI KATSOMUSAINEIDEN KULMAKIVENÄ

MATTI KORHONEN

Opetus osana katsomuksellista maiseman vaihtoa

Tutkimukseni lähti liikkeelle siitä, kun keväällä 2022 julkaistiin Opetus- ja kulttuuri-ministeriölle laadittu asiakirja *Selvitys katsomusaineiden opetuksen nykytilasta ja uudistamistarpeista* (2022). Tämän asiakirjan ovat laatineet Vesa Ähs ja Eero Salmenkivi. He esittivät, että katsomuksellinen maisema on muuttunut huomattavasti ja uskonnollinen muutos on ollut poikkeuksellisen nopeaa Suomessa verrattuna moneen muuhun valtioon.¹ Kyseinen ilmiö sai minut pohtimaan, kuinka nämä muutokset vaikuttavat uskonnon ja elämänskatsomustiedon opetuksen järjestelyihin ja tehtävään osana peruskoulun opetusta. Muutoksen myötä on ennestään tärkeämpää, että opetuksessa on mahdollisuus oppia eri uskonnollisista ja ei-uskonnollisista katsomuksista, jotta peruskoulu voisi valmentaa oppilaita yhä monikatsomuksellisempaan yhteiskuntaan. Toimiminen tässä yhteiskunnassa vaatii myös kykyä osata kohdata eri katsomuksia ja käydä niiden välistä dialogia.

Näin ollen uskonnon ja elämänskatsomustiedon oppiaineiden kasvatuksellinen tehtävä vuorovaikutukselle omaa keskeisen jalansijan. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa 2014 (POPS 2014) uskonnonopetuksen keskeiseksi tehtäväksi on linjattu, että oppilaille tulee antaa valmiuksia eri uskontojen ja katsomusten väliseen dialogiin.² Elämänskatsomustiedon kohdalla opetussuunnitelman perusteet ei suoranaisesti mainitse mitään dialogista. Oppiaineessa painotetaan kuitenkin vuorovaikutusta, itsensä ilmaisua ja kykyä vaikuttaa omaan ajatteluun.³ Dialogi on tällöin hyvinkin keskeinen käsite näiden oppiaineiden opetuksessa ja tärkeä tulokulma koskien katsomusaineita ja niiden opetuksellista tehtävänantoa Suomessa. Dialogi itsessään voidaan ymmärtää kuuntelevaksi keskusteluksi, jos-

1 Ähs & Salmenkivi 2022, 13.

2 POPS 2014, 134, 246, 404.

3 POPS 2014, 139, 253, 411.

---

sa kukin voi kokea tulevansa kuulluksi, erilaiset käsitykset todellisuudesta ovat yhteisenä mielenkiinnon kohteena ja keskustellaan suorasti sekä avoimesti.⁴

Vaikka dialogi omaa selvästi tärkeän opetuksellisen osa-alueen uskonnon ja elämäntutkimustiedon oppiaineissa, opetus ei itsessään ole ollut vailla haasteita ja kritiikkiä liittyen niiden edellä esitettyyn tehtävänantoon. Rinnakkaisten uskonnon oppimäärien opetuksessa ei ole tämän kritiikin mukaan saatu riittäviä edellytyksiä dialogitaitojen oppimiselle.⁵ Puutteelliset mahdollisuudet käydä dialogia on useiden eri tutkimuksien perusteella nimetty yhdeksi isoimmista uskonnonopetuksen haasteista Suomessa.⁶ Useat tutkijat ovat myös pitäneet dialogia merkittävänä välineenä tukea kansalaiskasvatusta ja identiteetin kehittymistä osana uskonnonopetusta.⁷

Sekä viimeisimmässä akateemisessa että julkisessa keskustelussa nykyisen eriytetyn katsomusopetuksen eli oman uskonnon opetuksen tilalle on esitetty ajatuksia siitä, että tämänhetkisten opetusjärjestelyiden sijaan voitaisiin mahdollisesti ottaa käyttöön yhteinen opetusmalli. Viimeaikaisessa tutkimuksessa on puhuttu paljon yhdistetystä eli integroidusta katsomusopetuksesta. Integroitu katsomusopetus on siitä erilainen, että siinä oppilaita ei jaeta eri opetusryhmiin vaan opetus ja oppiminen eri katsomuksista on kaikille yhteistä.⁸ Inklusiivinen ja turvallinen tila erilaisten katsomusten esiintymiselle ja niiden väliselle dialogille ovat myös tämän yhteisen luokkatilan keskeisiä tavoitteita. Näissä tavoitteissa onnistuminen vaatii opettajalta ja oppilailta kykyä luoda yhteisvoimin hyväksyvä ilmapiiri, jossa oppilaat voivat ilmaista erilaisia näkökulmia keskenään.⁹

Suomi on myös opetusjärjestelyiltään poikkeuksellinen, koska se on ainoa pohjoismaa, jossa integroitua katsomusopetusta ei toteuteta valtakunnan tasolla.¹⁰ Tästä huolimatta integroitua mallia on sovellettu Suomessa paikallisella tasolla. Integroidusta katsomusopetuksesta on tehty erilaisia yksittäisiä kokeiluja pääosin ala- ja yläkouluissa. Kokeilujen järjestelyissä on ollut kuitenkin vaihtelua, koska integroituun katsomusopetukseen ei ole toistaiseksi erillistä valtakunnallista ohjeistusta.¹¹ Lisäksi lain ja opetuksen järjestelyjä koskevien asiakirjojen osalta integroitua opetusta ei voida järjestää Suomessa täysimittaisesti, mutta sitä voidaan tällä hetkellä toteuttaa osittain integroidusti. Dialogin merkitys opetuksessa, nykyisen eriytetyn katsomusopetuksen osakseen saama kritiikki ja integroidun katsomus-

---

4 Rautionmaa, Illman & Latvio 2017, 247.

5 Mikkola 2017, 29.

6 Rissanen et al. 2019, 210–211.

7 Rissanen et al. 2019, 213.

8 Alberts 2007, 1.

9 Ahs et al. 2019a, 205.

10 Salmenkivi & Ahs 2022, 45.

11 Ahs & Salmenkivi 2022, 164–165.

---

opetuksen soveltamismahdollisuudet yhdessä herättivät minussa uteliaisuuden perehtyä lisää näiden asioiden välisiin yhteyksiin.

Mitä, miksi ja miten lähdin tutkimaan?

Vasten avaamaani viitekehystä, koin mielenkiintoiseksi lähteä selvittämään sitä, mitä kerrottavaa suomalaisella tutkimuksella voisi olla sekä eriytetyn katsomusopetuksen ja integroidun katsomusopetuksen antamista dialogivalmiuksista. Tästä pääsin maisteritutkielmani kahteen tutkimuskysymykseen, jotka olivat seuraavat: 1) Millaisia valmiuksia peruskoulun eriytetty katsomusaineiden opetus ja integroitu katsomusopetus antavat katsomusten väliseen dialogiin? ja 2) Mitä eroja on eriytetyn katsomusaineiden opetuksen ja integroidun katsomusopetuksen antamilla valmiuksilla katsomusten väliseen dialogiin? Kiinnostukseni aihetta kohtaan ei myöskään ollut puhtaasti akateeminen. Aiheeseen pureutuminen tuntui itselleni tärkeältä myös tulevan ammattini kannalta, koska olen itse valmistunut uskonnon, elämänkatsomustiedon ja filosofian opettajaksi keväällä 2024. Tällöin aihe on myös minun, muiden opettajaopiskelijoiden sekä nykyisten ammattilaisten työnkuvan kannalta ajankohtainen. Tutkielmani eräänä intressinä oli myös tarjota omanlainen katsaus, joka voisi luoda pohdintaa katsomusopetuksen alan kehittämiseen liittyen. Lisäksi yksi keskeisimmistä syistäni hakea teologiseen tiedekuntaan suoraan lukion penkiltä oli palo haluta tietää uskontodialogista ja mahdollisuuksista uskonnollisten ja ei-uskonnollisten katsomusten väliselle harmoniselle yhteiselolle.

Tutkielmani metodiksi valitsin integroivan kirjallisuuskatsauksen, koska se mahdollistaa tutkittavan aiheen laajan kuvauksen. Integroivan kirjallisuuskatsauksen ideana on koota aiempaa tutkimusta, pohtia avonaisia kysymyksiä sekä hakea suuntaa tulevaisuuden tutkimukselle. Keskeisintä metodissa on yhdistää yksittäisten tutkimusten tuloksia, jolloin voidaan laatia yleisiä johtopäätöksiä tukittavasta aiheesta.¹² Integroivassa kirjallisuuskatsauksessa määritetään alkuun tutkimuskysymys, etsitään aiheesta tehtyä tutkimusta, arvioidaan löydettyjä tutkimuksia, kerätään tietoa yksittäisistä tutkimuksista ja analysoidaan kerättyä tietoa.¹³ Integroitu kirjallisuuskatsaus mahdollisti tällöin metodina sen, että sain luotua mahdollisimman kattavan kuvauksen opetusmallien antamista dialogivalmiuksista hyödyntämäni tutkimuskirjallisuuden perusteella.

---

12 Evans 2008, 139.

13 Evans 2008, 139.

Varsinainen analyysini toteutui temaattisen analyysin muodossa. Nimellisesti analyysilla tunnistetaan aiheelle merkittäviä teemoja tutkimuskirjallisuudesta. Teemojen tunnistamisen myötä laaditaan tulosluvun otsikot, joiden alle kootaan teemaan liittyvät tutkimustulokset.¹⁴ Käytännössä analyysini toteutui vaiheittain siten, että aluksi luin tutkimukseeni valikoituneet lähteet huolellisesti. Tämän jälkeen merkitsin lähteistä aihettani käsitelleet ydinsisällöt ja erotin tutkimukselleni keskeisimmät osiot. Seuraavaksi jäsensin tulokset vertailemalla niitä toisiinsa ja kokosin ne yhteen jäsenneen ne loogisesti. Jäsentämällä eri lähteistä löytynyttä tutkimustietoa näiden teemojen mukaisesti, tarkoitukseni oli saada lähteiden sisällöt ja tutkimustulokset keskustelemaan keskenään. Teemat muodostuivat lopulta, kun olin tarkastellut tutkimustulosten ydinsisältöjä ja muodostin niistä niin ylä- kuin alateemat.

Tämän prosessin myötä syntyi kaksi yläteemaa omine alateemoineen. Näistä ensimmäinen oli *dialogi osana eriytettyä katsomusaineiden opetusta*, jonka alateemoja olivat 1) dialogi uskonnon eri oppimäärissä 2) koulu dialogin käymisen viitekehyksenä 3) uskonnollisten ja ei-uskonnollisten katsomusten vastakkainasettelu dialogitilanteissa 4) opetusryhmien välinen dialogi ja 5) esimerkkejä dialogin soveltamisesta eriytettyssä katsomusopetuksessa. Toinen pääteema oli *dialogi osana integroitua katsomusopetusta*, jonka alateemat olivat puolestaan 1) integraatio opetuksessa: mahdollisuus kohtaamisille ja keskinäiselle dialogille? 2) integroidun katsomusopetuksen pedagogisia haasteita 3) katsomukselliset roolit yhteisessä luokkatilassa 4) dialogin tasavertainen toteutuminen integroidussa katsomusopetuksessa ja 5) alueellisten erojen vaikutukset dialogiin. Eriteltyäni tutkimukseni merkityksellisyyttä, tarkoitusta, menetelmiä ja etenemistä on seuraavaksi syytä tarkastella, mitä löydöksiä tutkimukseni kätkee sisälleen.

Dialogin paikka eriytettyssä ja integroidussa katsomusopetuksessa

Tutkimuksessani selvisi, että dialogin rooli opetuksessa on sanoitettu eri tavoin uskonnon eri oppimäärien kohdalla POPS 2014:ssa ja lisäksi dialogista on puhuttu enemmän katsomuksellisella kuin yksilöllisellä tasolla. POPS 2014:n ohjeistuksissa nähtiin sekä puutteita että potentiaalia edistääkseen dialogia osana opetusta. Nykyisen eriytetyn katsomusopetuksen järjestelyjen kohdalla havaittiin, että opetusryhmien eriyttäminen on tuottanut haasteita mahdollistaa näiden opetusryhmien ja oppilaiden välistä dialogia. Lisäksi oppilaiden joukossa on ilmennyt ristiriitaisia tuntemuksia dialogia kohtaan riippuen heidän katsomuksellisesta positiostaan.

14 Dixon-Woods et al. 2005, 47.

Oppilaiden käsitykset dialogista ja siihen osallistumisen merkittävytydestä vaihtelivatkin heidän uskonnollisen kuulumisensa tai kuulumattomuutensa perusteella. Tämä ilmeni siten, että katsomusten välinen dialogi on mielletty oppilaiden joukossa uskonnollisten oppilaiden välisenä toimintana, johon uskontoihin kuulumattomat oppilaat eivät aina kokeneet tarpeelliseksi osallistua.

Katsomusaineiden eriyttävä malli on lisäksi johtanut oppilaiden puheeseen ”meistä” ja ”muista” tai ”toisista”, joka on aiheuttanut puolestaan konfliktin pelkoa ja poikkeavuuden kokemuksia oppilaiden keskuudessa. Katsomukselliseen vähemmistöön kuuluville oppilaille tämä asetelma on ollut erityisen haastava. Tutkimuksessa painotettiin tarvetta lisätä dialogia eri opetusryhmien välillä edellä mainittujen syiden perusteella. Tutkijoiden joukossa esitettiin erilaisia menetelmiä, joilla dialogia voitaisiin lisätä oppilaiden keskuudessa. Lisäksi ilmeni, että oppilaiden keskuudessa on esiintynyt myönteisiä mielipiteitä dialogin lisäämisestä osana opetusta, jolloin toiveita näille menetelmille on myös esiintynyt. Dialogisia sovelluksia käsitellessä tutkimuksissa ilmeni, että näillä sovelluksilla oli sekä selviä hyötyjä että haasteita, joihin liittyi niin käytettävät resurssit kuin aikataulupaineet.

Tutkielmani integroitua katsomusopetusta käsittelevässä osiossa ilmeni, että kyseinen opetusjärjestely tukee monella tapaa dialogia opetuksessa. Merkittävää oli, että integroitu katsomusopetus vaikutti tutkimusten perusteella myönteisesti oppilaiden asenteisiin dialogia ja eri katsomuksia kohtaan. Yhteinen luokkatila mahdollisti myös oppilaiden välisen vertaisoppimisen, joka oli merkittävä tekijä dialogitaitojen kehittymiselle, koska dialogi itsessään oli osana opetuksen arkea. Opetuksessa käydylle dialogille esitettiin merkittäväksi asiaksi oppilaiden mielipiteiden huomioiminen siten, että nämä mielipiteet kumpuavat ensisijaisesti oppilaiden yksilöllisistä näkökulmista. Tutkimukset osoittivat myös, että dialogin käymiseen vaikuttivat katsomuksellisen taustan lisäksi oppilaiden väliset suhteet muusta kouluelämästä.

Toisaalta integroidussa katsomusopetuksessa on myös ilmennyt haasteita. Muun muassa oppilaiden saama tietämys omasta katsomuksesta on paikoitellen jäänyt vähäiseksi opetusjärjestelyjen vuoksi. Lisäksi opetukselle ei ole onnistuttu luomaan tosiasiallisesti neutraalia pohjaa eikä se ole ei aina taannut katsomuksellista moniäänisyyttä oppitunneilla käydyissä keskusteluissa, vaikka tavanomaisesti opetuksessa eri näkemykset pääsisivätkin tulemaan esille. Vakaumuksellisten ja sekulaarien näkemysten kohtaamista ei olla myöskään onnistuttu järjestämään mutkattomasti yhteisessä luokkatilassa, sillä yhteisessä luokkatilassa vallitsi erilaisia katsomuksellisia valta-asemia, millä oli vaikutuksia oppilaiden väliseen vuorovaikutukseen. Tämä näkyi erityisesti oppilaiden erilaisina rooleina dialogitilanteissa, jolloin tietyn katsomuksellisen enemmistön position omaavat oppilaat toimivat kyselijöinä ja usein vähemmistöön kuuluvat puolestaan vastaavina osapuolina.

Huomionarvoista tutkimuksia tarkastellessa oli se, että katsomuksellisesti moninaiset luokkatilat on havaittu vaihteleviksi katsomukselliselta edustukseltaan, millä on vaikutuksia myös käytävään dialogiin ja sen moniäänisyyteen. Etenkin kaupunki- ja maaseudun katsomuksellisella moninaisuudella on nähtävissä selvä yhteys ja merkitys dialogin toteutumiselle integroidussa katsomusopetuksessa. Tämä oli nähtävissä siitä, kuinka katsomusten välisen dialogin mahdollisuudet olivat riippuvaisia paikallisesta katsomuksellisesta edustuksesta. Lähiympäristön katsomuksellisella moninaisuudella oli myös merkitys oppilaiden suhtautumiseen dialogia kohtaan.

Dialogi sidoksena katsomuksien yhteiselolle

Tutkielmassani suomalaisista tutkimuksista tekemäni katsauksen ja näiden tutkimusten pohjalta tekemäni vertailun perusteella näyttäisi siltä, että integroitu katsomusopetus voisi antaa valmiuksia katsomuksien väliseen dialogiin mahdollisesti kokonaisvaltaisemmin kuin nykyinen eriytetty malli. Tässä tulee kuitenkin huomioida, että dialogivalmiuksien antaminen osoittautui olevan riippuvainen monista eri tekijöistä. Opetuksen antamat asianmukaiset dialogivalmiudet ja onnistunut dialogi katsomusaineiden opetuksessa vaatiikin usean osatekijän muistamisen opetusjärjestelyissä.¹⁵ Tällöin yhteisen luokkatilan takaamia mahdollisuuksia dialogiin tai eri katsomuksien näkyvyyttä opetuksessa ei tulisi pitää itsestäänselvyytenä. Lisäksi eriytetyn katsomusopetuksen potentiaalia edistää näitä valmiuksia ei tule unohtaa. Suomalainen tutkimus kuitenkin osoittaa integroidun katsomusopetuksen vastaa- van erilaisiin dialogivalmiuksiin liittyviin haasteisiin, joihin nykyisen eriytetyn katsomusopetuksen mallin on ollut hankalampaa vastata. Siirtyminen opetuksen mallista toiseen tuo silti mukanaan uudenlaisia haasteita.

Pohdittuani tutkielmani antamaa katsausta, tutkielmani näyttäisi tarjoavan suuntaa antavan yleiskuvan nykyisen suomalaisen eriyttävän katsomusaineiden opetuksen mallin ja integroidun katsomusopetuksen antamista valmiuksista katsomusten väliseen dialogiin. Ajattelen, ettei tutkielmani tarkoituksena ollut kuitenkaan antaa tyhjentävää selontekoa eriytetyn ja integroidun katsomusopetuksen antamista valmiuksista katsomusten väliseen dialogiin. Sen sijaan toiveenani ja tavoitteenani oli tarjota tulokulma ja esittää niin ikään akateeminen puheenvuoro osaksi laajempaa ja yhä käytyä keskustelua. Tähän asti tehdyt tutkimukset dialogista osana katsomusaineiden opetusta ja integroidun katsomusopetuksen sovelluksista ovat verrattain tuoreita ja tapauskohtaisia.

---

15 Jackson 2014, 44.

Näin ollen laajempi tutkimus tulevaisuudessa voisi mahdollistaa syvemmän ymmärryksen siitä, miten katsomusaineiden opetusta voitaisiin kehittää niin dialogin kuin muidenkin opetuksen osa-alueiden kannalta. Åhs ja Salmenkivi ovat myös ehdottaneet selvityksessään, että integroituja kokeiluja voitaisiin toteuttaa valtakunnallisesti. Näitä kokeiluja varten puolestaan tulisi perustaa työryhmä, joiden arviointien pohjalta voitaisiin kehittää toimivia käytänteitä integroidulle opetukselle Suomessa.¹⁶ Tällainen empiirinen tutkimus voisi antaa monipuolisempaa tutkimustietoa, kuin tähänastiset pääosin pääkaupunkiseudulla tehdyt tutkimukset. Lisäksi ehdotin tutkielmassani suomalaisessa tutkimuksessa saatujen tulosten vertailua muiden Pohjoismaiden soveltamiin integroidun katsomusopetuksen malleihin sekä niiden antamiin dialogivalmiuksiin. Kansainvälisen näytön ja tarkastelun pohjalta voitaisiin mahdollisesti luoda yleisiä johtopäätöksiä integroidusta katsomusopetuksesta ja sen sopivuudesta suomalaiseen kontekstiin. Tutkimuksen jatkamisen tärkein painoarvo on kuitenkin kehittää opetusta, joka kasvattaisi oppilaita yhteiskuntaan, jossa tulevien polvien osallisuus katsomusten väliseen dialogiin on yhä enemmän tärkeä sidoksena yhteiselölle niin katsomusten kuin yksilöiden välillä.

Maisterintutkielma

Korhonen, Matti (2023). *Katsomusdialogia yhdessä ja eriytetysti: Integroiva kirjallisuuskatsaus eriytetyn ja integroidun katsomusopetuksen antamista dialogivalmiuksista*. Maisterintutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.
<http://hdl.handle.net/10138/357086>.

Lähteet ja kirjallisuus:

Alberts, Wanda (2007). *Integrative Religious Education in Europe: A Study-Of-Religions Approach*. Berlin: De Gruyter.
<https://ebookcentral-proquest-com.libproxy.helsinki.fi/lib/helsinki-ebooks/detail.action?docID=3041026>.

Dixon-Woods, Mary, Shona Agarwal, David Jones, Bridget Young & Alex Sutton (2005). Synthesising qualitative and quantitative evidence: a review of possible methods.

Journal of Health Service Research and Policy, 10 (1), 45–53.
<https://search.ebscohost-com.libproxy.helsinki.fi/login.aspx?direct=true&db=sih&AN=25226541&site=ehost-live&scope=site>.

Evans, David (2008). Overview of Methods. *Reviewing Research Evidence for Nursing Practice: Systematic Reviews*. Toim. Christine Webb & Brenda Ross.

---

¹⁶ Åhs & Salmenkivi 2022, 217.

Oxford: Blackwell Publishing, 137–148.

<https://ebookcentral-proquest-com.libproxy.helsinki.fi/lib/helsinki-ebooks/detail.action?-docID=351408>.

Jackson, Robert (2014). *Signposts: Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*. Strasbourg, France: Council of Europe Publishing. https://www.researchgate.net/publication/282656989_%27Signposts%27_Policy_and_Practice_for_Teaching_about_Religions_and_Non-Religious_Worldviews_in_Intercultural_Education.

Mikkola, Kati (2017). Uskonnosta opettaminen. *Uudistuva uskonnon opetus*. Toim. Pekka Iivonen & Virpi Paulanto. Helsinki: Kirjapaja, 11 – 34.

Opetushallitus (2014). Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014. Helsinki: Opetushallitus. <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/perusopetuksen-opetussuunnitelman-perusteet>.

Rautionmaa, Heidi, Ruth Illman & Riitta Latvio (2017). Uskonto- ja katsomusdialogi Suomessa. *Monien uskontojen ja katsomus-*

ten Suomi. Toim. Ruth Illman, Kimmo Ketola, Riitta Latvio & Jussi Sohlberg. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus, 247258. https://helka.helsinki.fi/permalink/358UOH_INST/1h3k2rg/alma9930856943506253.

Rissanen, Inkeri, Martin Ubani & Salla Poulter (2019). Key issues of religion in Finnish public education. *Contextualising Dialogue, Secularisation and Pluralism. Religion in Finnish Public Education*. Martin Ubani, Inkeri Rissanen and Salla Poulter. Münster: Waxmann, 203–215. <https://search-ebSCOhost-com.libproxy.helsinki.fi/login.aspx?direct=true&db=nlebk&AN=2414226&site=ehost-live&scope=site>.

Ahs, Vesa, Salla Poulter & Arto Kallioniemi (2019a). Pupils and worldview expression in an integrative classroom context. *Journal of Religious Education* 67 (3), 203–221. <https://doi.org/10.1007/s40839-019-00088-0>.

Ahs, Vesa & Eero Salmenkivi (2022). *Selvitys katsomusaineiden opetuksen nykytilasta ja uudistamistarpeista*. Opetus- ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2022:13. Opetus- ja kulttuuriministeriö. Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-263-775-8>.